

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Алла Барловська

●

ДУХІВНИЦІ ЯК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ XVII—XVIII ст.

«Пам'ятай про смерть!» — нагадує нам давній латинський вислів. Інтерес людини до цієї теми існував постійно, інша річ, що він змінювався залежно від історичної епохи, наукових досягнень та й самої людини. Сенс вступу стане яснішим, коли нагадаємо про об'єкт розгляду цієї публікації, який певною мірою пов'язаний з кінцем людського буття, — заповіти XVII—XVIII ст., що в свою чергу розкривають минуле життя. Одразу ж відзначимо універсальність пам'яток такого роду. Будучи, на перший погляд, правовим актом, що регулює відносини заповідача й спадкоємців, при глибшому ознайомленні перед нами постає джерело пізнання побутової історії заможної верстви українства (адже, як правило, розглядалися спадкові акти старшини, духовенства), її релігійності, духовності, світобачення.

Помітний інтерес до родинних документів проявили знані дослідники В. Модзалевський, О. Лазаревський, А. Кристер, І. Франко. Велика робота була проведена також аматорами української старовини, які розшукували і публікували духівниці.

Відзначимо, що заповіт XVII—XVIII ст. — це не виключно приватно-правовий акт для розпорядження власністю на випадок смерті. Насамперед, це був релігійний, правовий документ, передбачений як частина передсмертного ритуалу. Та й замість більш сучасної назви «заповіт» частіше вживалися терміни «духовна», «духівниця», «тестамент».

Уперше термін «духівниця» фіксується у джерелах XV ст. У «Руській Правді» інститут спадкового права не був чітко визначений, адже являв собою скоріше договір членів родини, ніж вияв волі заповідача. Помираючий міг передати майно дітям або дружині.¹

Первинна форма заповіту була усною, тобто словесною, а з часом стає писаною. Існували також певні загальноприйняті правила укладання документа, які перепліталися з елементами особистого стилю, темпераменту, інтелекту заповідача. Тому майже неможливо знайти однакові за змістом та структурою спадкові акти.

Українець будь-якого стану чи звання залишав свою зафіксовану «останню волю» («...и каждая персона вольна и мощна будет о речах своих тестамент чинити», — нагадує Литовський Статут 1529 року)² перш за все для визначення майбутніх господарів свого майна, для запобігання суперечкам між спадкоємцями. У першій половині XVIII

спадкове право, зокрема правила укладання тестаментів, регулювалися новим кодексом, що іменувався «Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р.» Глава 12 Кодексу містить, крім визначення, «что есть тестамент», й обмеження у складанні заповіту для певних категорій осіб.³

У більшості випадків писалися духівниці перед відправленням у який-небудь далекий військовий похід чи під час небезпечної хвороби. Іноді вони укладалися задовго до смерті, з появою свідомого відчуття неминучості переходу в інший світ.

Відзначимо також, що майже кожний з них розпочинається зверненням заповідача до Бога та більш-менш довгих роздумів про тлінність людського буття. Через це звернення ясніше розпізнається рівень освіти, духовності, широти автора. Як правило, у своїх релігійно-філософських роздумах представник середньовіччя намагався розв'язати важливі для нього духовні питання. Часто це могли бути прохання благословити тих, кого залишали на цьому світі, побажання любові та благодаті, висловлювання сподівань на милість, милосердя і всепрощення Господа.

Отже, «релігійні рамки» стали цілком самостійним природним елементом заповіту, що торкалися душі, свідомості й совісті відписувача. Можливо, саме такі духовні розпорядження значно раніше були головним змістом духівниці, про що можуть свідчити і назви документа: «духовна», «духівниця».

На своєму життєвому шляху людина того часу звикла будувати свої взаємини з Богом за прикладом ставлення до оточуючих на землі.⁴ Це особливо відчувалося, коли занепокоєний усвідомленням своєї гріховності і наближенням часу «відповіді» за скоєне, автор намагався послабити міру покарання справами благодійності: будівництвом храмів, внесками, даруванням книг, коштовного посуду, художніх ікон, частини свого маєтку. Таким чином середньовічна людина сподівалася уникнути Божої кари.

Дозвіл на записування набутих маєтків на церкву зустрічаємо у Литовському Статуті 1529 р. та «Правах, за якими судиться малоросійський народ. 1743».⁵ Кожний, згідно із своїм майновим станом, відписував церкві на «сорокоусти» й «поминание, як звичай Христианській повелеваєт». Відписували ниви, поля, яри,⁷ посуд, одяг чи тканини.⁸ Чи, наприклад, сто червоних золотих Борисоглібському монастирю, тисячу Єлецькому, щедре обдарування п'ятнадцяти київських церков і монастирів, як це зробив чернігівський полковник Яків Лизогуб.⁹

Усе ж таки, для повного очищення і душевного спокою потрібно було визнати власні помилки, вибачитись за причинену комусь кривду, надаючи прощення й своїм ворогам: «...Близкие и далекіє пріятели и друзі скоро стякутся ко мні, но не привитатися, а на віки прощатися. Прощайте друзи, родичи и пріятели близкіє и далекіє, прощайте и вы, которые близко меня сидели, та лукавым оком на меня гляділи, прощайте и тіи, що мени нагайбу давали, та зло замышляли!».¹⁰

Наступною обов'язковою частиною тестаменту було «записування», «надавання», «дарування», «отписування», інколи «отказування» чи «ленгування» рухомого й нерухомого майна. «Исчислив имущество и распределивь его между наследниками», заповідач обов'язково давав різного роду розпорядження, турбуючись про те, щоб надбане майно не пропало в небережливих руках: «а ежели будет марнотратцею, то приказываю Уляні и Анні то увес грунт в'его отобравши попродам, и за мою душу на церкви параздавать...»,¹¹ — попереджає заповідач. Зустрічаються й розпорядження автора про місце поховання.

Завершення заповітів часто супроводжувалось «громом» проклять на того, хто б зухвало спромігся порушити останній наказ помираючого, погрозою страшенних пекельних страждань за це.

Значний інтерес становлять відомості про юридично-правове значення духівниць у тогочасній судовій практиці. Повної юридичної сили вони набували після підписання їх свідками, що обов'язково були присутні при складанні духівниць. Частіше необхідно було мати два і більше таких свідчень. Це питання також регулюється у Литовському Статуті 1529 р. та «Правах».¹²

Існували певні словесні «формули», якими користувались свідки: «руку приклав», «руку прилажив», «рукою утвердил». Обов'язковим правилом у даному моменті було зазначення свого повного імені, прізвища, інколи звання чи посади.

Якщо цей акт укладався ще при доброму здоров'ї автора, то у більшості випадків людина передавала його на зберігання до церкви чи монастиря. У тому випадку, коли заповідач помирає, а спідкоємці були малолітніми, призначалися «душеприказчики», а заповіт передавався їм для збереження. За інших обставин його віддавали до церкви, де у разі «дележа» спадкоємці мали забрати його, полишивши нам копію.¹³

Заповіт — це юридично-правовий документ, спрямований на упорядкування майна заповідача. Водночас він є і релігійним, і родинним, і особистим документом, на зміст якого вплинули суспільно-моральні норми, релігійні традиції часу. Мав як обов'язкові елементи, так і додаткові. Він не обмежувався у своїх розмірах і формі, міг нагадувати літературний твір, але більш глибокий аналіз цього джерела дає можливість відкрити далекі характерні риси портрета середньовічного українця, побутової історії, мистецьких традицій. Шляхом аналізу майна дізнаємося про потреби і смаки української старшини, її господарського життя.

Саме за часів Гетьманщини старшина досягла матеріального добробуту, брала участь в державному управлінні та ще не поєдналася з російським дворянством. Військова старшина мала свою ієрархічну градацію з численними посадами і званнями. Так, авторами, опрацьованих нами духівниць, та свідками були значкові й бунчуківі товариші, хорунжі, генеральні судді, полкові осавули, отамани, обозні та сотники. Усі вони з гордістю вказували своє звання чи посаду, нагадували про джерело отримання власного майна — грамоти та універсали гетьманів чи російських царів або військову здобич. Для підтвердження таких висновків наведемо рядки з духівниці значкового товариша Василя Журмана: «Дід мой Дмитрий Журман, обозній полковій Стародубовській через много літ в чинах полкових вірніе ея імператорскому величеству и войску служа, получил собі от бывшего гетмана Мазепи універсал за тія свои службы селом Задубеням з подданими, со всіми угодіями и з млином вишняком споконне владіти». (1727 р.).¹⁴

Відписуючи своє майно, автор, звичайно, класифікував його на рухоме й нерухоме. Останнє описувалось частіше в першу чергу і теж мало свою градацію: маєтки придбані, даровані, набуті службою, і маєтки родові, які вважалися особливо цінними і називалися ще «отчизною», «материзною» або «дідизною». Цікаво, що приналежність майна до тієї чи іншої категорії відігравала суттєву роль, бо за Литовським Статутом 1529 року з «отчизного», «родового» майна дозволялось заповідати лише одну третину. «Права» визначають, що «батьківські та материнські» маєтки могли бути відписані лише дітям або іншим прямим спадкоємцям.¹⁵ «Речи рухоміе» та «имения набутне» дозволялось відписувати всім, кому хоче заповідач «так духовним парсуаном яко светским».¹⁶ Порядок надавання однієї третини регулюється в духовній Агрофени

Козинської: «А што ся ткнет тае имений моих материстых; которые я теперешнего часу в себе держу, то есть имене Моквин, Пишинцы, Терешов, тых моих имений никому не даю, оных з ляцывам только две части двоим деткам нашим Ивану и Федоре, а третью часть тых именей моих запишю и дарю на вечные часы мужу моему Дмитру Козинскому, якож муж мой за тым обдарованем в сей моей духовницы волен тую третью часть оных имений моих отдати, продати и к своему ужиточному оборочати, в облуг воли своей шафовати и для того дарю и запишю трех имений своих тую третью часть мужу моему».¹⁷

Більшості спадкових актів притаманний докладний опис нерухомих маєтків. З точністю і подробицями згадує господар свої володіння — кожне поле, кожний покіс, ниву, яр. Навіть дорогі серцю дерева, знані з дитинства, згадувалися до детальних подробиць: «...на Павликовом покос дуб мой, у Лихачового виру, дуб мой, на Жаровом покосі дуб мой, в Утвинум лісе два дубы мои именно..., под Свидовцем дуб мой именній..., у Гурах шість сосон моих іменни..., у Дрижановом дитяти три сосни».¹⁸

Іншим об'єктом заповітних розпоряджень було рухоме майно. Воно, як правило, перераховувалось лише в загальних рисах: золото, срібло, мідь, хатній скарб, худоба. Самі заповідачі часто користувалися словосполученнями: «всяка рухлядь», «пожитки все», «прочие свое убожество», «добро різне», інколи не пояснюючи змісту.

Але одночасно натрапляємо на справжні реєстри, «каталоги» як цінних реліквій, так і звичайних предметів повсякденного вжитку. У таких випадках до списку речей додавались уточнення про вартість кожної речі, художні ознаки.

Бажаючи уникнути майбутніх сварок між спадкоємцями, автор часто вдавався до ретельного опису розподіленого майна: «Сыну моему определяю: шаблю, оправленную в серебро, суто визолотенную, коей ціна двадцать рублей, седло... Дочери моей... чепец золотом шит, цена 3 рублі, запасок дві, ціна 4 рублі сорок копеек... килимов 4 добрых, тканых узорами...».¹⁹

З цієї ж причини був укладений, наприклад, і заповіт вже згаданого вище значкового товариша Стародубського Василя Журмана. Внаслідок пристрасті своїх родичів до легкого і злочинного збагачення та їхньої нерозбірливості у засобах для досягнення мети, Журман був незаконно позбавлений частини майна, а після довгих тяжб залишився майже розореним. Все це послугувало причиною передчасної смерті заповідача, який перед кончиною вирішив показати своїй дружині, куди поділося їхнє нажите та принесене жінкою майно. Для цього він склав певні схеми — таблиці з такими підрозділами: «Вещи», «Ціна им», «где обретаются», що є корисною інформацією про його господарське життя.²⁰

Заслужовують на увагу надзвичайно багаті колекції зброї. Навіть і у не досить маєтного господаря серед речей особливе місце займала шабля чи сагайдак, здобуті у військовому минулому. Ці речі чи не найпершими записувались до тестаменту. Згадаймо Кулішеву «Чорну Раду»: «...А ще ж по стінах висять їх шаблі, пишали під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецьки гаркебузи, сталеві сорочки, шапки — сисюрки, що вкриє тебе залізною сіткою — і ніяка шабля не візьме».²¹

Під назвою «зброя» зазвичай розумілося холодне озброєння: «шабель добрая, кубакъ, лабовница гартованая новая, сагайдак». До того ж, кожний предмет, не просто фіксувався, а й детально описувалися художні особливості, що було взагалі характерно для майнової частини заповіту. Наприклад, «шабля, оправлена в серебро, суто визолотен-

на»,²² або «под кост и смалец», «под костю серебром», чи просто «под костю».²³ «Оружьем» називалася вогнепальна зброя, що реєструвалися окремо. Тут зустрічаємо пістолі, мушкети, карабіни й більш рідкісні назви — «тернувка болшая повіяная, янчарка повіяная довгая».²⁴ Цікаво, що господар легко розпізнавав зброю, вироблену на Січі чи привезену з Криму, Туреччини, Дону, Польщі. Тепер можемо уявити світлицю старшинського будинку, в якій на поважному місці, скоріше на стіні, сяяла його гордість, «веселила козацькі очі».

Гордістю заможної жінки, виходячи з текстів духівниць, були коштовності, сховані у скринях і шкатулах. Описуючи свої маєтності, заповідач відокремлював добро з посагу дружини. Але поряд з батьківськими подарунками зустрічаємо придбані чоловіком перлові й коралові мониста на п'ять, сім і більше шнурів. Голову дружини, наприклад, полкового обозного, прикрашали золоті сережки, а руки були оповиті сшайвом від золотих перстнів і каблучок.

Одним з критеріїв вартості вбрання була їх добротність, адже заповідач з гордістю писав, від кого йому дісталась та чи інша одежина і кому вона надалі призначалася.

Взагалі, представники української старшини відзначалися добрим смаком і вміли оцінити своє добро, улюблені речі. Перелік одягу—це потік яскравих кольорів, рідкісних тканин, майстерних орнаментів і оздоблень. Вивчення саме цієї частини заповітів вимагає також серйозного ознайомлення із лексикою того часу: «...сподниця една злогоглавная зеленая карунки пестрии широкии в обложено киндяком подшита; другая лубанавая смаястая велируки карунки золотні втрое киндяком подшита; третья рожелудановая великої руки басамани борщевии втрое злотом передкани киром подшита; четвертая сподниця штофовая блакитъная асамани папужні въдвое злотом пертикани...».²⁵

Комплекти чоловічого вбрання не менш розкішні й художньо опісані самими ж господарями. Основне, часто згадуване вбрання, — каптан, черкаська, досить виразного кольору шаровари, саф'янові чоботи, шалеві пояси. Та, мабуть найціннішим і улюбленим елементом костюма були так звані «кунтуші». Кожен з них, судячи з описів, був справжнім мистецьким твором: «кунтуш злогоглавний смаястии карунками пестрими кола обложено и по боках: в двое обложено горностаеми... другий кунтуш сукений поморанчевии пестрими карунка обложено до кола соболями подшити...».²⁶

Окреме місце серед рухомого майна посідав різний посуд. На першому плані заповідач згадує про найдорожчі з предметів, коштовні й святкові: срібні кубки, золочені ложки, чимало срібних і золотих мисок, кухликів, котів й михалок. Перелічуються й менш коштовні види посуду з міді: полумиски глибокі й мілки, казанці, фляги, відра, а також умивальниці і ліхтарі.

Не можемо не погодитись з висновком В. Модзалевського, дослідника і великого знавця української старовини: «Не в архітектурі, не у зовнішності будинків виражалась оцінка багатства і знатності господаря, але в тому надбанні, яке зберігалось в завітних скринях і сундуках».²⁷

Неможливо говорити про однаковий інтелектуальний розвиток, освіченість різних представників вищої верстви українського суспільства. Деякі з них навіть не вміли писати, ставлячи простий хрест замість підпису²⁸ і запрошуючи дяків для написання заповіту. Проте низка спадкових актів містить у собі перелік книг. У більшості своїй це богословські, історичні, освітні книги.

«Трактат о міре з шведским королем...
Манифест о баталіи шведской,
Книга Казани Полское на вес год,
О флоті морском книга,
Апостол домовый новый,
Алфавіт.»²⁹

Прикладом духовних і освітніх потреб та інтересів слугуватиме й тестамент Стефана Яворського, який написав «последние книгам целование», відзначаючи, що кожен живе за своєю «книгою», а судимі всі будуть по одній.³⁰

Отже, духовниці являють собою унікальне джерело, що містить інформацію з історії побуту, господарських відносин, соціальних розмежувань, самобутньої культури вищої верстви Гетьманщини, її смаків, інтересів. Духовниці дозволяють саме «іхніми» очима поглянути на світ, тому вони є криницею для вивчення психології, світогляду представників Середньовіччя і раннього Нового часу.

Джерела та література:

- 1 Енциклопедія Українознавства. — Львів, 1993. — Т. 2. — С. 607.
- 2 Кристер А. Е. Духівниці XVI—XVII віку // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 493.
- 3 Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. — К. 1997. — С. 216—226.
- 4 Модзалевский В. Л. Два старинных духовных завещания. // Историко-литературный сборник: Посвящается В. Срезневскому (1891—1916). — Л., 1924. — С. 94.
- 5 Кристер А. Е. Вказана праця. — С. 494.
- 6 Права, за якимим судиться малоросійський народ... — С. 216—226.
- 7 Материалы для истории южной Руси: Копия духовной Хмельницкой (1730) // Черниговские Губернские Ведомости. — 1858. — № 22. — Часть неофициальная.
- 8 Духовница 1748 р. мая 17 дня // Черниговские Губернские Ведомости, — 1850. — № 19. — Часть неофициальная.
- 9 Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба // Пам'ять століть. — 1997. — № 3. — С. 10—14.
- 10 Духовница 1748 р. мая 17 дня // Черниговские Губернские Ведомости, — 1850. — № 19. — Часть неофициальная.
- 11 Материалы для истории южной Руси: Копия духовной Хмельницкой (1730) // Черниговские Губернские Ведомости. — 1858. — № 22. — Часть неофициальная.
- 12 Права, за якимим судиться малоросійський народ... — С. 216—226.
- 13 Заметки о украинской старине: Духовницы // Черниговские Губернские Ведомости. — 1857. — № 19. — Часть неофициальная.
- 14 Модзалевский В. Л. Вказана праця. — С. 97.
- 15 Права, за якимим судиться малоросійський народ... — С. 216—226.
- 16 Кристер Н. Е. Вказана праця. — С. 501.
- 17 Там само. — С. 510.
- 18 Духовное завещание Хомя Лихача (1753) // Черниговские Губернские Ведомости. — 1855. — № 2. — Часть неофициальная.
- 19 Заметки о украинской старине: Духовницы // Черниговские Губернские Ведомости. — 1857. — № 19. — Часть неофициальная.
- 20 Модзалевский В. Л. Вказана праця. — С. 94—97.
- 21 Куліш П. Чорна Рада // Твори в двох томах. — К., 1994. — Т. 1. — С. 49.
- 22 Заметки о украинской старине: Духовницы // Черниговские Губернские Ведомости. — 1857. — № 19. — Часть неофициальная.
- 23 Рукописи Дорошенка П. Я. // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове. — Чернигов, 1908. — С. 15.
- 24 Там само. — С. 15—16.
- 25 Там само.
- 26 Там само.
- 27 Модзалевский В. Л. Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 106.
- 28 Духовница 1748 р. мая 17 дня // Черниговские Губернские Ведомости. — 1850. — № 19. — Часть неофициальная.
- 29 Рукописи Дорошенка П. Я... — С. 13.
- 30 Копия с духовной Стефана Митрополита Рязанского и Муромского. // Черниговские Губернские Ведомости. — 1854. — № 44. — Часть неофициальная.